

ERFGOED BRUSSEL

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

DOSSIER
HÔTEL DEWEZ

N°005
DECEMBER 2012

Het relaas van een restauratie

HÔTEL DEWEZ, 1990 - 2011

FRANÇOISE BOELENS

Architecte bij de Directie Monumenten
en Landschappen van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

Gedurende bijna twintig jaar, van 1990 tot 2011, werd het project voor de restauratie en de herbestemming van Hôtel Dewez, Lakensestraat 73-75 in Brussel, op de voet gevolgd door de Directie Monumenten en Landschappen. In dezelfde periode werd ook het beleid inzake het erfgoedbehoud uitgewerkt en ontwikkeld. Onderstaande kroniek weerspiegelt deze evolutie. Hôtel Dewez staat in vele opzichten symbool voor de complexiteit en de rijkdom van een erfgoedkundige benadering die de ontdekking en de herbestemming van een deel van het huidige stedelijke weefsel mogelijk maakt.

Op 22 november 1990 vaardigde de Brusselse Hoofdstedelijke Executieve – die kort tevoren, in 1989, was opgericht – een besluit uit “houdende vergunning voor het instellen van een voorafgaand onderzoek voor de eventuele rangschikking als monument van het vroegere woonhuis van Laurent Benoît Dewez, gelegen Lakensestraat nrs 73-75” in het kader van de geregionaliseerde uitvoering van de wet van 7 augustus 1931 op het behoud van de monumenten en landschappen. Het dossier was een initiatief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML), die in haar rapport van 14 juni 1990 aan de minister voorstelde de gebouwen te beschermen. Verwijzend naar de specifieke typologie van het gebouw en rekening houdend met de argumentatie ontwikkeld in het beschermingsdossier werd toen algemeen de benaming ‘Hôtel Dewez’ aangenomen.

Staat van de gevel aan de binnenplaats langs de vleugel aan de Vander Elststraat in 1988. De dakkapel in de centrale as van deze gevel bestaat nog altijd (M. Celis © MBHG).

DE BESCHERMING ALS MONUMENT

In haar motivering beschrijft de KCML vooreerst de opleiding van L.-B. Dewez (1731-1812), alsook zijn lange en indrukwekkende carrière. Pas dan wordt vermeld dat het tot dan toe nauwelijks bekende huis in de Lakensestraat het woonhuis van L.-B. Dewez was geweest begin jaren 1760. Het rapport beschrijft hoe hij een aantal oudere woningen in traditionele stijl had verbouwd door hun straatgevel opnieuw te bekleden en binnenin verscheidene ingrepen uit te voeren. Het vermeldt eveneens dat L.-B. Dewez zich tijdens de Franse bezetting verplicht zag zijn huis te verkopen aan zijn zwager. Zo kon hij er echter in 1804 toch nog wonen. Volgens andere bronnen werden de gebouwen gelegen op de betrokken percelen, en beschreven als “mooi en groot”, in 1769 gekocht door een zekere J. Verjan, die ze in 1782 zou hebben doorverkocht aan Petronella Servaes, de schoonmoeder van L.-B. Dewez. Bij haar overlijden werd het goed eigendom van haar twee kinderen. Die deden er echter in 1809 afstand van ten gunste van de twee dochters van L.-B. Dewez, die er in 1810 nog altijd woonde.¹

Het rapport van de KCML geeft nadien een hoofdzakelijk stilistische beschrijving van het huis in zijn geheel, nr. 73 (het hoofdgebouw dat doorloopt tot aan de Vander Elststraat), nr. 75 en de binnenplaats met aan de achterzijde een arcade met drie muuropeningen die de gevel van de stallen vormt. Alle kadastrale percelen waarop deze panden liggen, worden in het besluit opgesomd. Het was dus het geheel van de gebouwen en de binnenplaats waarrond ze gelegen zijn dat uiteindelijk werd beschermd door het besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Executieve van 13 februari 1992 “houdende rangschikking als monument van het geheel van het vroegere woonhuis van Laurent Benoît Dewez, gelegen Lakensestraat nrs 73-75”. De goederen in kwestie waren op die datum eigendom van de vzw *Union et Philantropie*, die zelf ook eigenaar was van het gebouw gelegen op nr. 79 van de Lakensestraat²; nr. 73 was op 16 april 1986 gekocht en nr. 75 op 18 mei 1987.

Al vanaf het begin van de beschermingsprocedure heerste een zekere dubbelzinnigheid: enerzijds werd voorgesteld het voormalige eigen huis van Laurent-Benoît Dewez te beschermen, maar anderzijds bleek uit de historische analyse in de motivering dat het goed nooit aan L.-B. Dewez had toebehoord en dat hij er slechts korte tijd had gewoond. Deze tegenstrijdigheid kan deels worden verklaard door de vaak te vereenvoudigende formuleringen in de beschermingsbesluiten. Toch weerspiegelt ze wellicht de wens om een grote naam uit de architectuur in onze contreien - L.-B. Dewez, de architect van keizerlijk prins Karel van Lotharingen, landvoogd der Oostenrijkse Nederlanden (1744-1780) - te gebruiken om een architecturaal geheel te beschermen dat in slechte staat verkeerde en onbewoond was, een geheel waarvan men in feite heel weinig afwist maar waarachter men een grote erfgoedkundige rijkdom vermoedde. De reële maar al bij al toevallige band met L.-B. Dewez kwam dus centraal te staan in het beschermingsinitiatief en de daaropvolgende restauratie.

DE STAAT VAN DE GEBOUWEN IN 1990

Toen Hôtel Dewez werd beschermd, was meteen te zien dat de twee huizen, die onbewoond waren gebleven tot ze de laatste keer werden verkocht, de voorbije eeuwen herhaaldelijk waren verbouwd. Hoewel de hoofdgevel (afb. 1) zich in niet al te slechte staat leek te bevinden, had hij duidelijk geleden onder de tand des tijds. Zijn oorspronkelijke eenheid was door verschillende onhandige ingrepen verstoord. Net na de aankoop van de gebouwen, had de nieuwe eigenaar tussen 1987 en 1990 de bedaking volledig laten vernieuwen en enkele heel bescheiden ingrepen laten uitvoeren om de hygiënische staat van zijn goed te verzekeren.

Zo waren de drie traveeën die overeenstemmen met nr. 75 afgebikt, van de benedenverdieping tot aan het eerste kordon. Op die manier werden witte stenen zichtbaar op de onderbouw en ter hoogte van de omlijstingen van

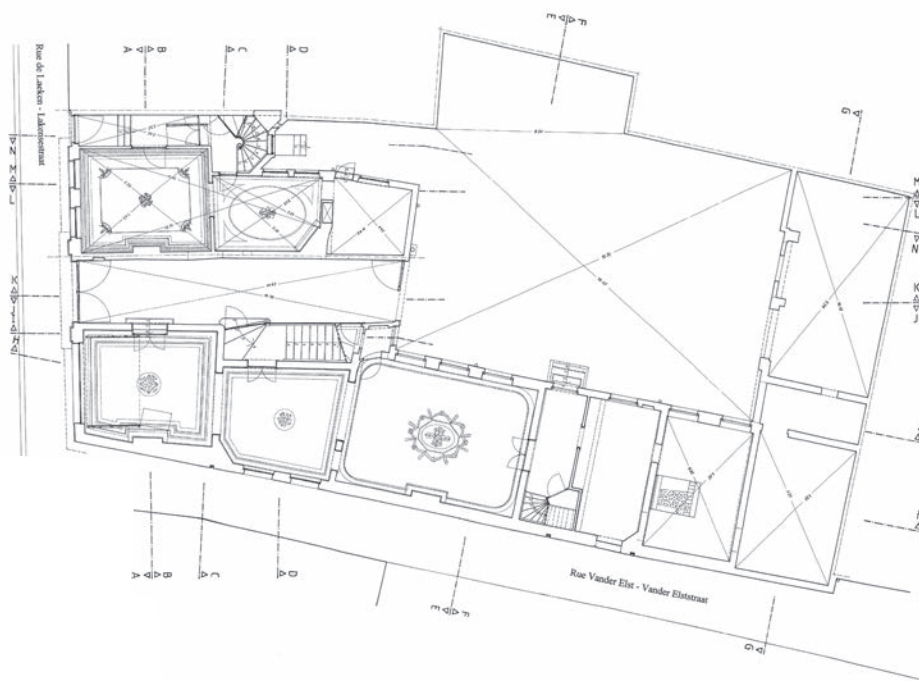
de muuropeningen; het overige parement bestond uit bakstenen metselwerk, terwijl de hoogste bouwlagen nog waren voorzien van een lichtgekleurde bepleistering, die echter erg vervuild was, bijna zwart, en fel afstak tegen het nochtans sterk verschoten wit van de traveeën op nr. 73. In die bouwlaag was de bepleistering onder de kroonlijst gedeeltelijk verdwenen, wat kon wijzen op gebreken in het afvoersysteem voor het regenwater. Daarnaast ontsierden commerciële opschriften rond de etalage van nr. 73 het karakter van het geheel.

De ramen waren van uiteenlopende makelij. Drie modellen dateerden wellicht uit de periode van de bouw van de gevel zelf, dus helemaal aan het einde van de 18de eeuw³: dat op de laatste verdieping van nr. 75, een vierkant venster op de uiterste travee, en de twee ronde ramen van de *oculi*; de andere ramen leken uit de 19de of 20ste eeuw te dateren. Op de benedenverdieping van nr. 73 verving een grote etalage onder een luifel de twee oorspronkelijke vensters. Het recentste raamwerk was nu eens van metaal (voor de etalage), dan weer in wit of groen geschilderd hout of in natuurlijk hout in een donkere kleur, wat wijst op het gebruik van meranti, of in een lichte kleur, wat het gebruik van maaldhout laat vermoeden. Ook het ijzerwerk was in het wit of het zwart geschilderd. Op de gevel aan de binnenplaats van de vleugel langs de Vander Elststraat waren de ramen vervangen door tijdelijke beschermende structuren die waterinsijpeling moesten tegen gaan maar toch de ventilatie van de lokalen verzekerden; van de kroonlijst bleef echter nauwelijks iets over en tal van ruiten en deuren ontbraken.

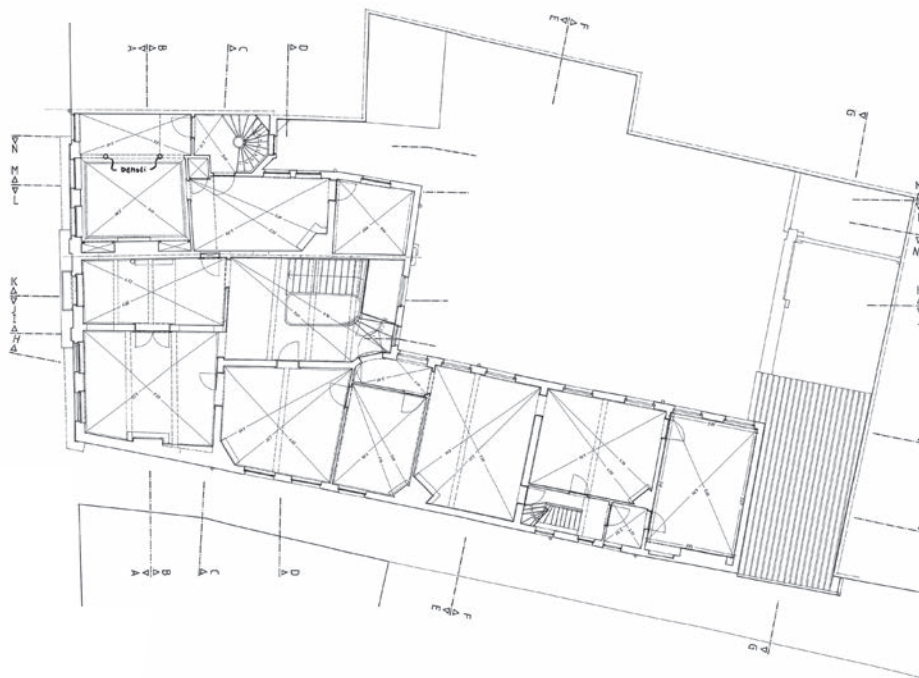
Binnen in nr. 73 (afb. 2a, 2b) werd de koetsdoorgang ontsierd door een vals plafond dat kort tevoren in bordeaux, turquoise en lichtblauw was geschilderd. Op de benedenverdieping waren de eerste drie in elkaar lopende kamers (73/0/3 tot 5), die respectievelijk in het rood, geel en mauve geschilderd waren, via grote muuropeningen met elkaar verbonden. Ze hadden bewaarde plafonds met een rozet en wat oud schrijnwerk: de lambrisering van de onderbouw, twee dubbele deuren, twee ramen aan de Vander

Afb. 1

Staat van de voorgevel, Lakensestraat, zoals opgemeten door D. Nuytten, ingenieur-architect, voor zijn masterproef voor het Centre d'Étude pour la Conservation du Patrimoine Architectural et Urbain R. Lemaire in 1995-1996 (© D. Nuytten).

Afb. 2a en 2b

Plannen van de benedenverdieping en van de eerste verdieping zoals opgemeten door D. Nuytten, ingénieur-architect, voor zijn masterproef voor het Centre d'Étude pour la Conservation du Patrimoine Architectural et Urbain R. Lemaire in 1995-1996 (© D. Nuytten).

Afb. 3

Voorgevel Lakensestraat. De verdeling van het raamwerk op de eerste verdieping is duidelijk zichtbaar. In die periode waren de topstukken van de kroonlijst nog aanwezig (1905 © KIK-IRPA, Brussel).

Elststraat. De zichtbare vloeren in deze salons bestonden uit latten die vermoedelijk uit de 19de eeuw of begin 20ste eeuw stamden.⁴ Om de klanten van *Maison Noël* directe toegang tot de winkel te geven, stond de salon aan de straatkant rechtstreeks in verbinding met de koetsdoorgang. In een wat achteruit gelegen kamer (73/0/10) waren archeologische opgravingen gebeurd die niet opnieuw waren opgevuld, waardoor de kamer moeilijk toegankelijk was.

De ruimtelijke indeling op de eerste verdieping, boven de derde salon (73/0/5), verschilde enigszins van die op de benedenverdieping: deze ruimte was opgedeeld in twee eenheden, verbonden door een kleine gang die schuin in het trappenhuis begon. De scheidingswand tussen deze twee lokalen eindigde in een dubbele schoorsteen tegen de muur van de straatgevel. Deze ruimten waren met recent behang bekleed. In deze bouwlaag hadden de plafonds geen profiellijsten maar werden ze gekenmerkt door een uitspringend volume op de balken, zoals op nr. 75. Op alle hogere verdiepingen, zowel op nr. 73 als op nr. 75, wezen de vloeren, die gemaakt waren van veel bredere beschilderde planken (van 23 tot 28 cm), op een veel oudere makelij dan die op de lagere verdieping.

Op de benedenverdieping van nr. 75 waren de eerste twee in elkaar lopende kamers (75/0/2 en 4) nog gedeeltelijk bekleed met recent behang; de overige muren waren nog bepleisterd. Het laatste lokaal (75/0/5) was tot keuken verbouwd. De vloeren van de ingang op nr. 75 en van de eerste salon (75/0/2) waren volledig vervangen door een betonplaat toen in de kelder een hoogspanningscabine werd geïnstalleerd die het aanpalende complex op de Lakensestraat nr. 79 van elektriciteit moest voorzien. Op de hogere verdieping bekleedde een nep-neoclassicistisch decor de traveeën aan de straatkant. Belangrijk is dat de vloer van een mezzanine tussen de vensters van de hoofdgevel liep (afb. 3). De tweede kamer (75/1/3) was bekleed met recent behang. De laatste kamer, ten slotte, was tot badkamer verbouwd.

Verspreid over verschillende lokalen op de benedenverdieping en op de eerste

verdieping bevonden zich nog enkele bewaarde stenen schoorsteenmantels. Bij de vernieuwing van de bedaking was ook het gebinte gedeeltelijk gewijzigd: op nr. 75 bedekte een plat dak, dat verscheidene hellende vlakken verving, alle ruimten, behalve een deel van de traveeën op de voor- en achtergevel; op nr. 73 was het dak vereenvoudigd door de verwijdering van een dakkapel aan de zijde van de binnenplaats.

DE HOOFDGEVEL (1995-1999)

De eerste ingreep, die al vrij kort na de goedkeuring van de bescherming van start ging, was de restauratie van de gevel. Deze ingreep was nodig gezien de staat van het metselwerk en de afwerking, maar ze bood ook de gelegenheid om Hôtel Dewez een grotere zichtbaarheid te geven in de Lakensestraat, waarvan een ander gedeelte op dat moment een ingrijpende renovatie onderging door de vervanging van de oude gebouwendoreenheidsdaagse architectuur met neoclassicistische inslag. De architectuuroopdracht ging naar het *Centre d'Études et de Recherches d'Architecture et d'Urbanisme* (CERAU), en meer bepaald naar Pierre Vissers (1936-2001), die toen al met José Vandevoorde, de stichter van dit bureau, had meegewerkt aan de werkzaamheden die tussen 1991 en 1996 werden uitgevoerd aan de Lakensestraat nr. 79, een gebouw dat in 1988 gedeeltelijk was beschermd. De studie van het CERAU was gebaseerd op hethistorisch onderzoek⁵ verricht door kunsthistorica Anne Norman en gefinancierd door de Koning Boudewijnstichting. Dit onderzoek bestond uit de grondige studie van archiefondsen aangevuld met een compilatie van naslagwerken gewijd aan Laurent-Benoît Dewez. De auteur ontdekte ook een van Dewez' afstammelingen, Thierry Van de Walle de Ghelcke, die enkele bijzonder interessante elementen ter beschikking stelde, zoals de borstwering van een van de muuropeningen van de hoofdgevel waarop alle versieringen nog intact waren, alsook een schets van deze gevel, niet gesigneerd maar toegeschreven aan L.-B. Dewez.

Afb. 4

Staat van de voorgevel, Lakensestraat, na restauratie (2012, © KIK-IRPA, Brussel).

De vergunningsaanvraag voor de renovatie van de hoofdgevel werd in maart 1995 bij de Directie Monumenten en Landschappen (DML) ingediend. Het project betrof uitsluitend de hoofdgevel en liet de interieurs en de rest van het complex ongemoeid. Tot in augustus 1997 werd stelselmatig heel wat aanvullende informatie verschaft. Na twee informele voorafgaande overlegondes bracht de KCML tijdens de zitting van 17 september 1997 een 'eensluidend gunstig advies onder voorbehoud' uit.⁶ Op basis van dit advies machtigde het besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering van 16 oktober 1997 de uitvoering van de werken en bepaalde het bedrag van de gewestelijke tussenkomst op

2.452.642 Belgische frank (€ 60.799,40), op een totaalbedrag voor de werken van 4.558.816 Belgische frank (€ 113.010,09) exclusief btw.⁷ Na ontdekkingen die tijdens de werkzaamheden werden gedaan, en rekening houdend met de opgelegde erfgoedkundige voorschriften, diende op 10 juni 1999 een tweede besluit te worden goedgekeurd voor een nieuwe subsidieschijf van 770.534 Belgische frank (€ 19.101,03) op een totaalbedrag van 1.432.221 Belgische frank (€ 35.503,83). De werken werden tussen februari 1998 en juni 1999 uitgevoerd door de firma Simonis en werden opgevolgd door zowel de KCML, die kunsthistoricus Marcel Celis ter plaatse afvaardigde, als door de DML,

vertegenwoordigd door architecte Françoise Boelens.

Het ging om een vrij omvangrijke ingreep omdat verscheidene verdwenen elementen werden gerestaureerd (afb. 4): de grote etalage op nr. 73 werd verwijderd en twee vensters gescheiden door een gemetselde muurdam werden gereconstrueerd naar het model van hun bureaus op nr. 75. De nieuwe onderbouw werd gemaakt van witsteen uit Massangis. Ook de ontbrekende borstweringen werden gereconstrueerd, met de medewerking van A. Norman, net als al hun decoratieve elementen: bladeren bestaande uit twee platen van gedreven metaal op de hoeken, en de tandlijst onderaan. Daarna werden de topstukken van de kroonlijst gereconstrueerd in hars – het gebruik van terracotta leek te delicaat – op basis van typologisch onderzoek en archiefphoto's die beeldhouwer Luc Schelfhout in staat stelden het prototype uit te werken. Alle ramen werden vervangen door eikenhout en voorzien van gelaagd glas en een echte houten roede-verdeling.⁸ Die laatste was gebaseerd op de nog aanwezige exemplaren in de gebouwen die het neoclassicistische geheel aan het Brusselse Koningsplein vormen en die tussen 1776 en 1782 werden gebouwd in dezelfde stijl als de gevel van Hôtel Dewez. Na de stratigrafische studie van Marianne Decroly⁹ werd het metselwerk volledig afgebikt, met uitzondering van de gebeeldhouwde reliëfs waarvan de overschildering door de conservators-restaurateurs was verwijderd; deze werden opnieuw bepleisterd met producten op basis van waterkalk en met de borstel beschilderd met een minerale verf in tinten die de studie aan het licht had gebracht.

De muuropeningen op de eerste verdieping van de twee gekoppelde traveeën van nr. 75 vormden een apart probleem. Ze werden immers doorkruist door een vloer, die een volmaakte symmetrie met hun tegenhangers op nr. 73 in de weg stond. Deze asymmetrie werd een beetje overhaast als een anomalie bestempeld en toegeschreven aan een waarde-loze verbouwing die wellicht in de 19de eeuw was uitgevoerd. Om de strakke ordonnantie te herstellen werd beslist de vloer die de opening van deze twee vensters afsloot te verwijderen.¹⁰

HET BEGIN VAN HET PROJECT (1998-2003)

Een eerste project voor de herbestemming van Hôtel Dewez ontstond tijdens de restauratiewerken van de hoofdgevel. De eigenaar vertrouwde aan het CERAU de voorbereiding toe van de eerste bouwschetsen van dit reconversieproject, dat in mei 1998 bij de DML en de KCML werd ingediend. Al meteen werd beslist dat de benedenverdieping van nr. 73 een museum van de vrijmetselarij zou huisvesten¹¹, terwijl de eerste verdieping en de zolder werden voorbehouden voor de kantoren van de conservator en zijn medewerkers. Op de benedenverdieping van nr. 75 werd een vrijmetselaarsbibliotheek gepland, terwijl de hogere verdiepingen werden verdeeld in kantoren bestemd voor de loges, vergaderzalen en werkplaatsen. De binnenplaats kwam in eerste instantie niet aan bod, terwijl de vroegere stallen al evenmin een nieuwe bestemming kregen. Het project omvatte geen historische analyse, behalve van de elementen die in het kader van de beschermingsprocedure waren vermeld, en het stelde ook geen structurele aanpassing van de bestaande bebouwing voor. De aangeleverde plannen toonden hoofdzakelijk een verdeling van de bestemmingen volgens de beschikbare oppervlakte van elke bestaande ruimte.

Al snel werd een tweede versie van het project ingediend, met een nieuwe programmering die voorzag in talrijker benutbare ruimten: in de souterrains zouden een kunstgalerie en de archieven komen, terwijl de vroegere stallen een ontspanningsruimte werden (afb. 5). Daarnaast werden de verschillende functies uit de eerste versie herverdeeld: het museum en de winkel werden uitgebreid tot de gehele benedenverdieping, terwijl de kantoren op alle verdiepingen kwamen te liggen, inclusief de zolder, die zou worden verlicht door drie nieuwe dakkapellen aan de binnenplaats, met daarenboven een conciërgewoning op nr. 75.

De KCML vroeg toen een historische en archeologische studie van de bebouwing die rekening hield met de verschillende bouw- en transformatiefases

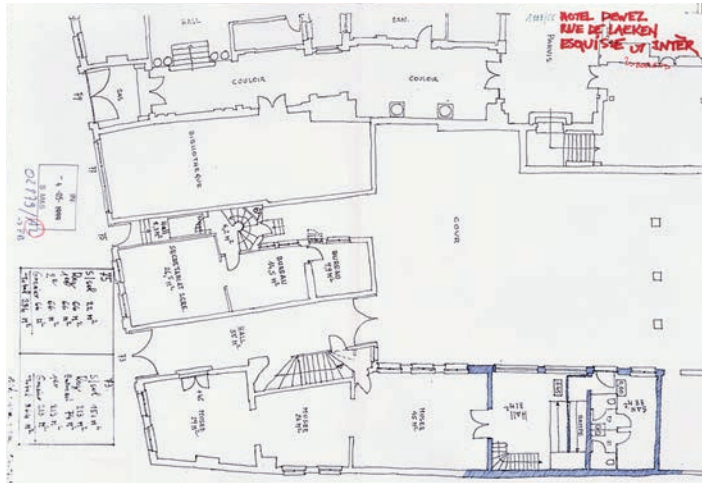
van het huis, alsook een overzicht van de sporen van de binnen- en buitenafwerking, om de ingrepen te motiveren in het licht van de historische evolutie van de bebouwing. Naast de algemene naslagwerken en artikelen over het werk van L.-B. Dewez was toen al het rapport beschikbaar dat was opgesteld op basis van het onderzoek van de zichtbare structuren en de opgravingen onder leiding van Dirk Van Eenhooghe,¹² evenals een studie van A. Norman. De DML nam toen contact op met ingenieur-architect Dieter Nuytten, die in 1995-1996 voor zijn masterproef aan het *Centre d'Étude pour la Conservation du Patrimoine Architectural et Urbain R. Lemaire* onder leiding van architect Barbara Van der Wee een heel precieze opmeting van de gehele bebouwing had verricht om er de verschillende etappes van de transformatie uit af te leiden. Hij verschaftte uittreksels uit zijn masterproef en enkele aanvullende analyses in 2001.¹³

Na het onverwachte overlijden van architect Pierre Vissers (CERAU) in 2001 ging het studiedossier over naar een ander architectenbureau, Art & Build. Van toen af werd het project veel ambitieuzer wat betreft de transformatie van de oude bebouwing, terwijl de bestemmingen nagenoeg ongewijzigd bleven, met uitzondering van de vestiging van het Maçonniek Documentatiecentrum (Madoc). De grootste voorgestelde aanpassing bestond in de overdekking van de hele binnenplaats tot en met de zone van de stallen, die zouden worden afgebroken. Twee grote ingrepen moesten een nieuwe ruimte voor tentoonstellingen scheppen: de plaatsing van bijna vijf meter hoge betonschalen waaraan de kunstwerken zouden worden opgehangen en die lichtputten zouden vormen, en de bouw van een rond volume in de hoogte om de circulatieruimte voor de bezoekers op de benedenverdieping vrij te maken. In dit volume bevonden zich boven elkaar het kantoor van de conservator en een vergaderzaal. Daarnaast omvatte het ontwerp een gang die vertrok vanaf de inrijpoort op nr. 73 en de tentoonstellingswanden doorkruiste, en die met vrijmetselaarssymbolen werd versierd. Binnen in de gebouwen werden nog

andere ingrijpende wijzigingen gepland, zoals de afbraak van het trappenhuis op nr. 75¹⁴ om de aanleg van een nieuwe verticale circulatie ter hoogte van het binnenplaatsje en van de laatste travee met trap en lift mogelijk te maken (afb. 6a, 6b).

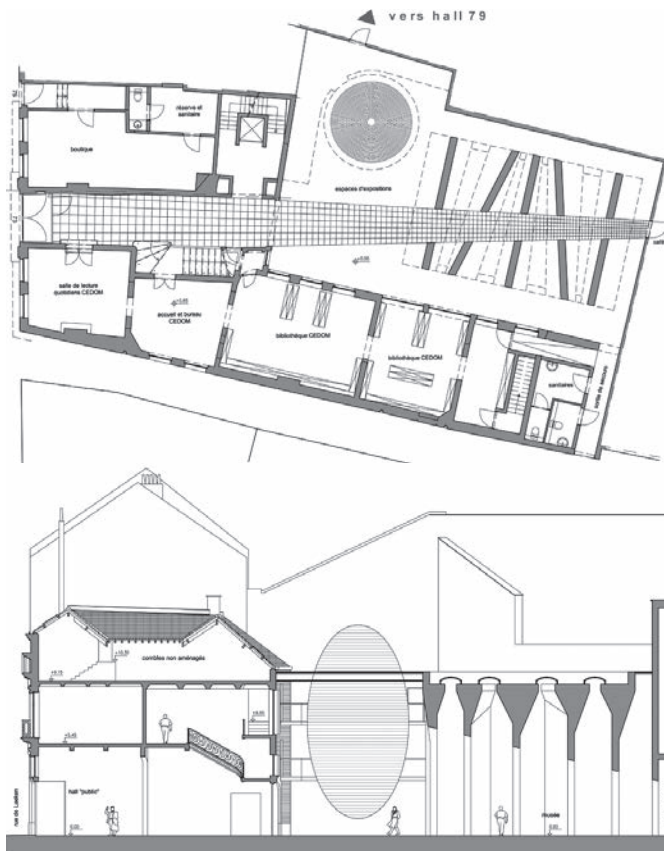
Tegelijk gaf de DML aan het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium¹⁵ (KIK) opdracht voor een studie naar de evolutie van de binnenafwerking. Gezien het grote aantal te sonderen salons en de ontdekking van een onvermoede verzameling behangpapier werd het onderzoek in verscheidene fases opgedeeld. De onderzoeken begonnen eind 2002 op de benedenverdieping van nr. 75, die het meest ingrijpend door het project zou worden beïnvloed, en werden tot in 2009 regelmatig voortgezet via controleopdrachten. Dankzij deze onderzoeken konden zowat driehonderd monsters van behangpapier die de *hele* geschiedenis van deze techniek omspannen, worden geïdentificeerd en bestudeerd.

In juni 2002 werden de plannen van Art & Build bijgewerkt en aangevuld met een eerste vrije synthese van de historische gegevens. De ontwerpers wilden de delen die ze aan L.-B. Dewez hadden toegeschreven onderscheiden van de latere transformaties, die minder belangrijk werden geacht. Om de 18de-eeuwse elementen te valoriseren introduceerden ze aan de binnenplaats een symmetrie met de muuropeningen op de achtergevel van nr. 73. Volgens hen behoorden alleen de traveeën die met de derde salon overeenstemmen (73/0/5) op de gevel van de vleugel langs de Vander Elststraat tot het 18de-eeuwse gebouw en moesten die dus in deze geest worden gerestaureerd. De overige traveeën op nr. 73 kregen uiteenlopende behandelingen: de muuropeningen op de benedenverdieping werden opgevuld; de oppervlakken werden op een andere manier behandeld dan de 'historische' structuren die versierd waren met maçonnieke symbolen en afbeeldingen van andere gebouwen van de hand van L.-B. Dewez; de muuropeningen waren horizontaal ... De twee achtergevels van het huis werden van het nieuwe dak van de binnenplaats

Afb. 5

Geplande toestand van de indeling van de benedenverdieping zoals voorgesteld door het CERAU (1999 © CERAU).

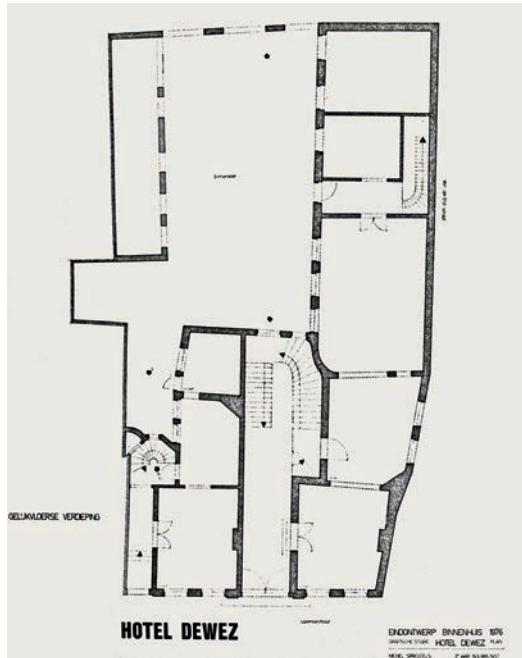

Afb. 6a, 6b

Plan van de benedenverdieping en algemene doorsnede van het project opgesteld door het bureau Art & Build in 2001-2002 (© Art & Build).

Afb. 7

Opmetingsplan van de benedenverdieping in 1976. Links, tegen de gemeenschappelijke muur met nr. 79, zien we een bouwwerk van één travee dat al was afgebroken toen de gebouwen in 1986-1987 werden gekocht. De KCML inspireerde zich op deze eerdere toestand (© Sint-Lukasarchief).

losgemaakt door de plaatsing van glazen koepels, die het natuurlijke licht binnenlieten. Het binnenplaatsje aan de achterkant van nr. 75 werd volledig bebouwd; van de trap werd alleen het stenen gedeelte vanaf de kelders tot de benedenverdieping bewaard; verscheidene houten vloeren werden vervangen door betontegels, die het gewicht van de archiefkasten van het Madoc moesten kunnen dragen.

Deze nieuwe versie van het project week af van heel wat stedenbouw- en erfgoedkundige voorschriften. Uit een stedenbouwkundige analyse van het project bleek dat het voorstel om de gehele binnenplaats te overdekken en het binnenplaatsje volledig te bebouwen alle ruimten voor binnenplaatsen en tuinen zou doen verdwijnen. Het bijzonder plan van aanleg voor deze wijk voorziet echter in ruimte voor bijgebouwen en ruimte voor koeren en tuinen waarop geen enkel bouwwerk of overdekking is toegestaan. Maar fundamenteeler was dat het voorafgaande advies dat aan de

KCML werd gevraagd en dat in oktober 2002 werd uitgebracht 'volledig ongunstig' was, een zelden gebruikte formulering voorbehouden voor projecten die rechtstreeks tegen de wettelijke voorschriften voor de bescherming van het erfgoed indruisen. Sommige ingrepen vereisten inderdaad niets meer of minder dan de afbraak van een deel van het beschermde goed; dit is expliciet bij wet verboden, met name volgens de verordening van 4 maart 1993 betreffende het behoud van het onroerend erfgoed, die nu is opgenomen in het Brussels Wetboek voor Ruimtelijke Ordening (BWRO). Andere opties in het project hielden dan weer geen rekening met het herenhuis in zijn geheel of beklemtoonden zijn typische kenmerken onvoldoende.

In haar advies herbevestigde de KCML de waarde van het geheel dat L.-B. Dewez had ontworpen en waarin bestaande oude bouwwerken waren geïntegreerd. Naast het feit dat het gaat om het enige bewaarde herenhuis in

Brussel waaraan L.-B. Dewez meewerkte, meende de Commissie ook dat het behoud van zijn originele en bijzondere typologie belangrijk was: een herenhuis (nr. 73) en een vrijstaand huis (nr. 75) verenigd door een monumentale straatgevel, met aan de achterzijde een grote binnenplaats omringd door bijgebouwen en een gebouw met een arcade dat het zicht vanuit de koetsdoorgang moest afsluiten en als stal zou worden gebruikt. De KCML ging evenmin akkoord met de auteurs van het project in hun toeschrijving van de ingrepen aan L.-B. Dewez, die ze te beperkt vond. Ze vroeg de bestaande achtergevels volledig te behouden en ze niet te verbouwen, om ze in te passen in de ideale esthetiek van een neoclassicistische architectuur. L.-B. Dewez zelf had overigens de oudste delen bewaard om de kosten te drukken. In die geest werd eveneens de muuropening op de eerste verdieping in de gemeenschappelijke muur tussen nr. 73 en 75 afgewezen, net zoals de plaatsing van een valse vloer op nr. 75 om de continuïteit van de salons te 'herstellen' - de eerste verdieping op nr. 75 ligt immers ongeveer 75 cm lager dan die op nr. 73. De KCML vroeg dus om het project te herwerken en meer aandacht te besteden aan het behoud en de herwaardering van het beschermde erfgoed. Ze stelde voor het programma aan te passen door het te herleiden tot de typische kenmerken van het beschermde gebouw, veeleer dan het ingrijpend te verbouwen om er alle gewenste functies in onder te brengen.¹⁶

Op basis van dit eerste gedetailleerde rapport van de KCML begonnen de bouwheer en zijn architecten hun programma beetje bij beetje te wijzigen en de plannen navenant aan te passen. In een tweede voorafgaand advies dat de KCML op 5 maart 2003 uitbracht, werd geconstateerd dat het project op bepaalde punten positief was geëvolueerd: het behoud van de achtergevels met hun bestaande voorzieningen, met uitzondering van hun bekroning; het schrappen van de bouw van een nieuwe lift op nr. 75; het behoud van de arcade aan de achterzijde van de binnenplaats; het schrappen van nieuwe bouwwerken op de binnenplaats. De Commissie maakte

DE STEDENBOUWKUNDIGE TOESTAND VAN HÔTEL DEWEZ

In 1990, het jaar waarin Hôtel Dewez werd beschermd, gold nog altijd het Gewestplan van de Stad Brussel uit 1979; het huis lag toen in een woonzone en een bedrijfzone. Volgens het uittreksel uit de kadastrale legger gedateerd 1 januari 1989 zijn de twee eigendommen handelspanden. Daarnaast bevinden ze zich in een gebied van culturele, historische of esthetische waarde (GCHEW). Hiervoor geldt een bijzondere procedure voor het verkrijgen van vergunningen om dit specifieke karakter te bewaren. Nadien werd het Gewestplan vervangen door het Gewestelijk Ontwikkelingsplan (GOP) en het Gewestelijk Bestemmingsplan (GBP). Toen de vergunningen voor de uitvoering van de werken in 2007 en in 2009 werden afgeleverd, bevonden de betrokken percelen zich in een Ruimte voor de Versterkte Ontwikkeling van de Huisvesting en de Renovatie (RVOHR) die was vastgelegd door het GOP van 2002. Volgens het GBP van 3 mei 2001 bevonden de gebouwen zich in een gebied voor voorzieningen van collectief belang of van openbare diensten, in een structurerende ruimte bestemd om de kwaliteit van het stedelijke landschap te behouden en op te waarderen, en nog altijd in een gebied van culturele, historische, esthetische waarde of voor stadsverfraaiing. (GCHEWS).

Tegelijk was op 12 november 1992 het bijzonder bestemmingsplan (BBP) 'Alhambra' goedgekeurd. De betreffende gebouwen werden opgenomen in de voorzieningen van collectief belang of van openbare diensten. De handelszaken en de diensten van collectief belang moesten prioritair op de benedenverdieping komen, met name langs de Lakensestraat. Het BBP bepaalde er ook een gebied voor koeren en tuinen. Er werden verscheidene afwijkingen op dit plan goedgekeurd, overwegende dat de kantoren hoorden bij de voorzieningen die op de benedenverdieping waren gepland, dat het beschermde goed de wijziging van de hoofdgevel verhinderde die nodig was opdat hij zou kunnen aansluiten bij de op deze plaats beschreven gordel voor animatie en handel, en dat de bouw van een glazen koepel die het gebied voor koeren en tuinen reduceerde, toeliet het programma uit te voeren en de leesbaarheid van de beschermde gebouwen te bewaren.

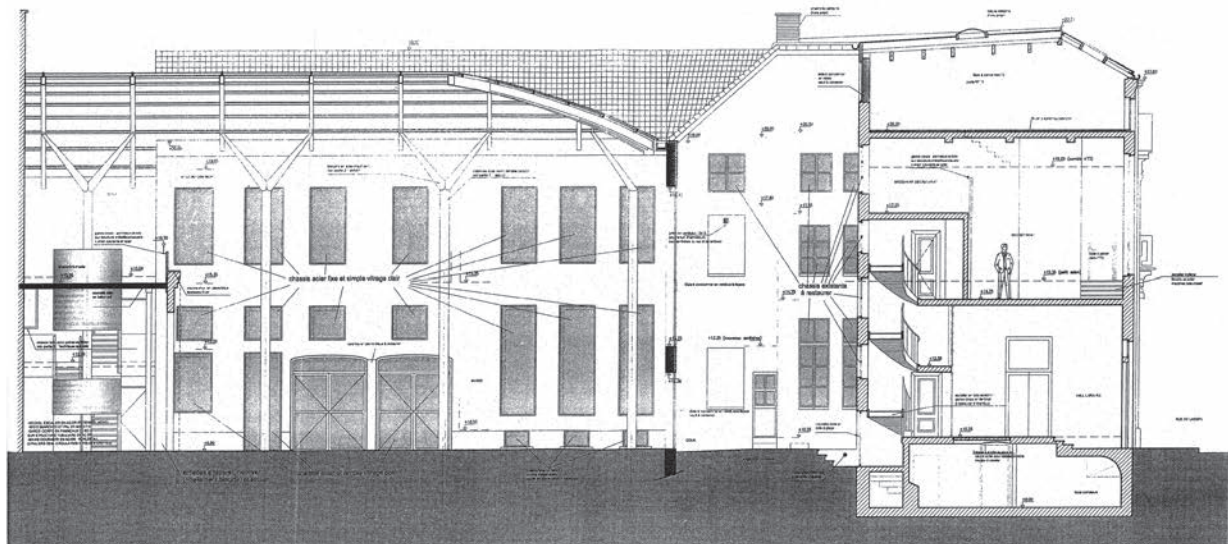
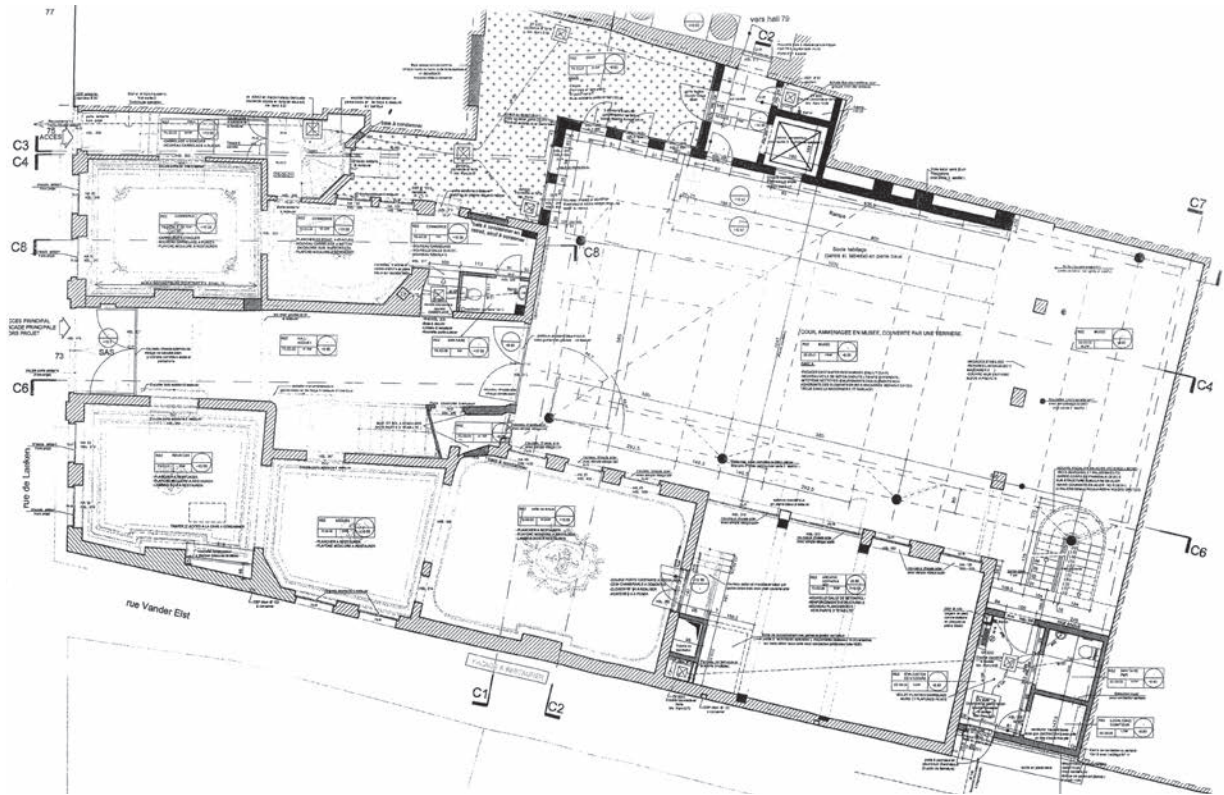
Uittreksel uit het GBP (© MBHG).

echter nog altijd groot voorbehoud bij sommige nieuwe problemen die tijdens de laatste aanpassingen waren opgedoken, of oude problemen die nog steeds niet waren opgelost. Een daarvan was het vraagstuk van de overdekking van de hele binnenplaats, waarbij de KCML opnieuw het idee opperde om een nieuw gebouw op te trekken tegen de gemeenschappelijke muur met nr. 79 (afb. 7); dit gebouw zou de technische ruimten bevatten en moest het ruimtelijke evenwicht in de binnenruimte herstellen. Terzelfder tijd bestelde de DML in september 2003 een dendrochronologische studie van het gebinte met vijf dakstoelen in de vleugel langs de Vander Elststraat.¹⁷ Een van de bevindingen was dat het hout inderdaad tussen 1774 en 1780 was gekapt. Het was bijgevolg het hele bouwwerk dat eind 18de eeuw was gerenoveerd, en niet alleen de drie traveeën die met de derde salon (73/0/5) overeenstemmen, zoals de auteurs van het project hadden aangevoerd.

DE VOORBEREIDINGSFASE (2002-2004)

Terwijl het herbestemmingsdossier zich door dit zware parcours worstelde, legden de architecten, het KIK en de DML talrijke contacten om informatie uit te wisselen over de evolutie van de bebouwing, om het project navenant bij te werken. Deze benadering mondde uit in een nieuwe fasering van de interventies. De auteurs van het project beslisten in eerste instantie tot de uitvoering van de dringende stabiliteitswerken en van de sonderingen die een beter inzicht in het project moesten verschaffen alvorens de algemene restauratie- en renovatiewerken in een tweede fase werden uitgevoerd.

Het dossier van de voorbereidingsfase werd uitgewerkt door de architecten en door het studie bureau voor stabiliteit.¹⁸ Volgens de ingenieur bleek heel wat metselwerk - de achtergevel op nr. 73, de gemeenschappelijke muur tussen nr. 73 en 75 in de koetsdoorgang, de achtergevel op nr. 75, de binnenmuur, de muur tussen de overloop en de tweede salon aan de straatkant op de eerste

Afb. 8a en 8b

Versie 1 van het plan van de benedenverdieping en de doorsnede zoals uitgewerkt door bureau Art & Build in 2004 (© Art & Build).

verdieping van nr. 73 - een onrustwekkende aftakeling te vertonen die te wijten was aan parasiterende opstuwingen veroorzaakt door slecht verankerde elementen, verzakkingen of vervormingen van de structuur zelf. Die analyse gold ook voor de houten structuren, die werden aangetast door zwammen en houtkevers of die aftakelden wegens te grote oversteken, zoals de wang van de monumentale trap. Voor elk geval stelde de ingenieur een voorlopige oplossing voor, in afwachting van de definitieve werken: de plaatsing van schoren, spantbalken, profielen of stutten. Hij schreef ook sonderingen voor, niet alleen ter controle van de gezondheids-toestand van de houten structuren - waarvan de onderdorpels vaak verborgen zaten onder de vloeren, die dan ook moesten worden verwijderd voor het onderzoek - maar ook om de diepte van de muren van de aanpalende constructies te bepalen.

Al deze voorstellen werden besproken met de DML en met de KCML, die de gekozen opties samenvatte in een advies van 8 januari 2003, dat op 5 maart werd aangepast. De voorgestelde bewarende stabiliteitsmaatregelen werden in grote mate naar beneden bijgesteld. De activiteit van de eventuele bewegingen moest immers eerst worden geobjectiverd, want de noodzaak en de manier van ingrijpen verschillen aanzienlijk als de beweging die het probleem heeft veroorzaakt nog actief is of niet. Daarnaast moesten de geplande ingrepen om de structuren tijdelijk te verstevigen omkeerbaar zijn en mochten ze in geen geval de definitieve restauratiewerken bemmeren, noch nieuwe spanningen veroorzaken in de bestaande structuur die andere verstoringen zouden kunnen veroorzaken. De sonderingscampagne moest ook de beheersing van de evolutie van de schade verzekeren en de aannemer helpen te vermijden dat materiële sporen die nodig waren voor de studie van de evolutie van de bebouwing zouden verdwijnen. Zo verzette de KCML zich tegen het systematisch afbikken van het pleisterwerk en vond ze dat de opgravingen moesten worden opgevolgd door de cel Archeologie van de DML.

Na nieuwe discussies en inspectiebe-

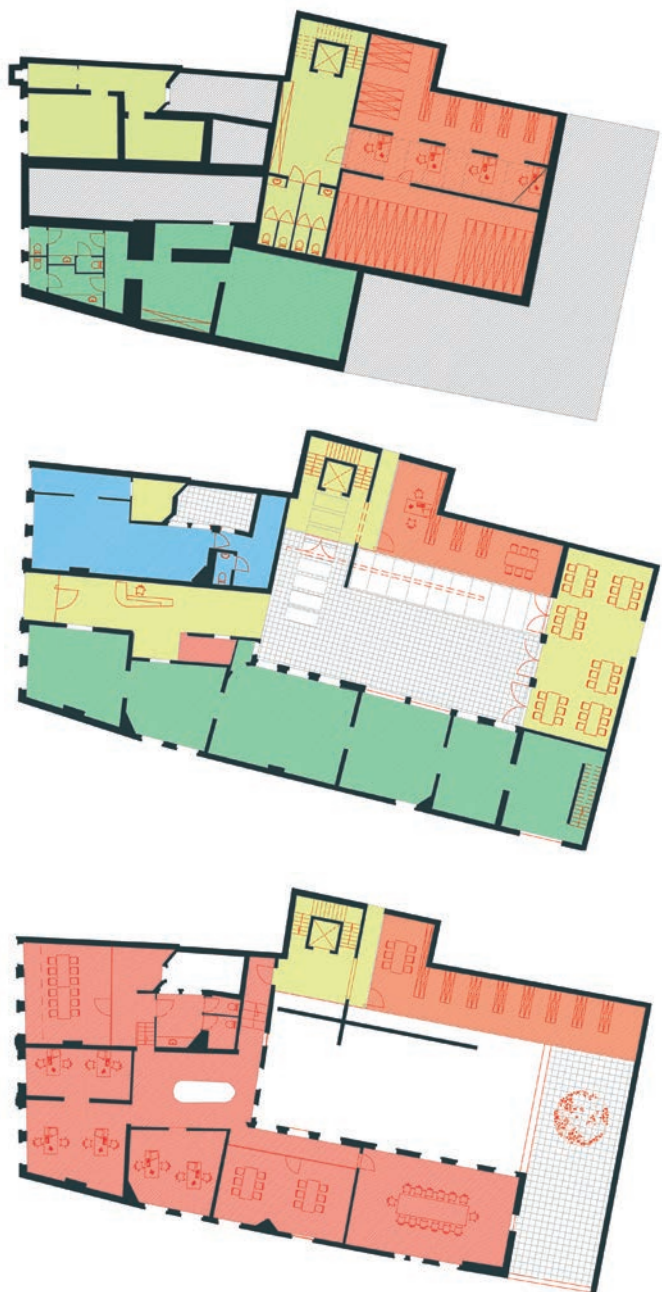
zoeken werd uiteindelijk een eerste vergunning voor 'dringende werken' afgeleverd bij besluit van 7 april 2003. Deze werken vonden plaats tussen februari en september 2003 en werden uitgevoerd door de firma Colen. Ook de studie van de voorlopige werken en van de voorafgaande sonderingen die nog niet waren goedgekeurd, werd voortgezet. Daarbij vonden talrijke contacten plaats tussen de onafhankelijke experts en die van de administratie. Op basis van een steviger onderbouwd nieuw dossier¹⁹ kon de KCML op 1 oktober 2003 de ingediende voorstellen goedkeuren, met uitzondering van het voorstel inzake de gemeenschappelijke muur tussen nr. 73 en 75 ter hoogte van de koetsdoorgang. De plaatsing van een voorlopige beugel aan weerszijden van deze wand was immers gebaseerd op de normen die van toepassing zijn op nieuwe bouwwerken en niet op objectieve metingen en een precieze opmeting van de vervorming. Een dergelijke ingreep kon aanleiding geven tot nieuwe problemen, meer bepaald bij de demontage. In afwachting van de goedkeuring van een definitieve oplossing, waarvoor meer gedetailleerde berekeningen nodig waren, werd aan de kant van de koetsdoorgang een eenvoudige houten schoring geplaatst. Deze tweede fase werd uitgevoerd tussen de maanden maart en mei 2004 en vereiste geen formele vergunning via een besluit, aangezien het om gewone tijdelijke versterkingen ging. De eerste archeologische opgravingen die de DML verrichtte²⁰ en die met de sonderingen van de ondergrond verband hielden, vonden in dezelfde periode plaats.

DE VOLTOOIING VAN HET PROJECT (2004-2007)

Tegelijk met de voorbereidingsfases voor de dringende conservatie- en stabilisatiewerken vervolgde de DML haar studies naar de evolutie van de bebouwing²¹; ze coördineerde die studies met het KIK, dat werd belast met de identificatie van de opeenvolgende afwerkingslagen.²² Het resultaat van deze onderzoeken - voor zover die toen al waren afgerond - werd op 22 oktober 2004 voorgelegd aan de KCML en aan

de eigenaars en hun architecten, om ze nauwer bij deze vraagstukken te betrekken. Uit deze verschillende multidisciplinaire studies bleek dat het huis voldoende goed bewaard was om er de toestand uit af te leiden waarin L.-B. Dewez het had afgeleverd: een herenhuis rond een binnenplaats en met een achtergebouw waarvan verscheidene salons met prachtige decors waren versierd. De KCML bleef bij het idee, dat ze al in maart 2003 naar voren had gebracht, om van het herenhuis een museum te maken - een oplossing die eerder ook al door het CERAU was geopperd - en om de voorzieningen van het Madoc en de administratieve lokalen onder te brengen in nieuwe bouwwerken die langs de zijgevel van nr. 79 van de Lakensestraat en aan de achterzijde van het perceel zouden worden opgetrokken. Er werd een begeleidingscomité opgericht om de evolutie van het project en de omzetting ervan in de plannen op de voet te volgen. De leden - vertegenwoordigers van de KCML en de DML - hadden uiteenlopende achtergronden: historicus, kunsthistoricus, architect, ingenieur-architect en stedenbouwkundige. Naderhand werd dit comité, afhankelijk van de problemen die opdoken, aangevuld met de auteurs van de specifieke studies: een conservator-restaurateur van het KIK en een archeoloog van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.

In november 2004 boog het comité zich over de laatste schetsen, die twee opties voorstelden. De eerste optie (afb. 8a, 8b) omvatte een glazen overdekking van de hele binnenplaats, die zou worden afgesloten door twee nieuwe gevels gelegen langs het binnenplaatsje op nr. 75, dat ongewijzigd bleef om de voorschriften van het BBP na te leven. Deze glaspartij beschermde de tentoonstellingsruimte en rustte op een reeks zuilen met twee ribben, uitgelijnd tegen de achtergevels van nr. 73 en 75. Dit vereiste de plaatsing van installaties voor klimaatregeling op de overdekte binnenplaats, wat zware gevolgen voor het erfgoed zou hebben. De archiefkasten bevonden zich nog altijd op een tussenverdieping van het huis, terwijl enkel de gevel van de stallen bewaard bleef, zonder dak. De tweede optie (afb. 9a, 9b, 9c) vertolkte de

Afb. 9a, 9b en 9c

Versie 2 van het plan van de kelderverdieping en van de benedenverdieping zoals uitgewerkt door bureau Art & Build in 2004 (© Art & Build).

wensen van de KCML. In de uitgegraven kelderverdieping op de binnenplaats zou het Madoc komen, met archiefkasten en een leeszaal verlicht door een glazen koepel in de vloer van de benedenverdieping. Tegen de gemeenschappelijke muur van nr. 79 werd een nieuwe vleugel gebouwd, terwijl de stallen met één verdieping werden verhoogd. Het huis, met zijn inrichting die uit de late 18de eeuw dateerde, zou aan het museum worden toegewezen. Na gezamenlijk onderzoek van de twee opties vond het begeleidingscomité dat ook een museologische studie wenselijk was. De eerste optie, waarbij de kunstwerken onder een glazen koepel zouden worden tentoongesteld, wekte immers alomteverbaasd, want het licht en de lucht in deze ruimte zouden hoegenaamd niet geschikt zijn voor hun conservatie.

Ondertussen hadden de architecten aan het comité gewijzigde plannen bezorgd waarin ze een nieuwe indeling voorstelden. De ondergrondse ruimten werden beperkt tot de oppervlakte van het gebouw dat tegen de gemeenschappelijke muur van nr. 79 zou worden opgetrokken. De archieven van het Madoc zouden in de kelderverdiepingen worden ondergebracht. Op de benedenverdieping kwam op nr. 75 een handelszaak, en op nr. 73 kwamen kantoren voor de opdrachtgevers, naast studieruimten en lokalen voor de archiefkasten van het Madoc. Het museum zou in het nieuwe bouwwerk en in de voormalige stallen worden ondergebracht. Op de eerste verdieping namen de kantoren het hele herenhuis in, terwijl het museum de nieuwe delen van het gebouw kreeg toegewezen. Het begeleidingscomité was echter niet onder de indruk van de functionele indeling van de oude en nieuwe gebouwen, en al evenmin van de typologie van de nieuwe vleugel. Het was wel van mening dat de methodologische principes achter het ontwerp geschikt waren om de onderliggende implicaties voor het erfgoed te beoordelen. In lijn met de eerdere adviezen van de KCML stelde het comité voor de inplanting van het museum en het Madoc om te keren. Dit zou de bezoekers immers een dubbel voordeel bieden: de maçonnieke

collecties die ten volle tot hun recht kwamen in een aangepast kader, en de gerestaureerde beschermde salons met hun inrichting uit het einde van de 18de eeuw. Naar het voorbeeld van talrijke musea die in voormalige privéwoningen zijn ondergebracht²³ maakte deze optie het tevens mogelijk het publiek via het museum toegang te geven tot de gerestaureerde salons – het gros van de kosten voor de werken zou immers worden gedragen door openbare subsidies ten belope van meer dan 80% van hun bedrag.²⁴ Het begeleidingscomité stelde eveneens voor de geplande handelszaak te schrappen om de oppervlakte van het museum met zijn uitgebreide programma te vergroten en op nr. 75 de mezzanine te restaureren die tijdens de restauratie van de hoofdgevel was gedemonteerd. De historische studie had deze immers geïdentificeerd als een van de interventies toegeschreven aan L.-B. Dewez.

Ondanks de inzet en de aanbevelingen van het begeleidingscomité, waaruit de waarde van optie 2 was gebleken, diende de aanvrager op 1 maart 2005 officieel een unieke vergunningsaanvraag²⁵ in voor de ontwikkeling van het project volgens optie 1, met onder meer de volledige overdekking van de binnenplaats. Het dossier werd volgens de geldende procedures door de gewestelijke administratie behandeld. Zo legde de Directie Stedenbouw van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest het voor een voorafgaand onderzoek aan de DML voor. De DML bevestigde dat het dossier volledig was en stelde ten behoeve van de KCML, die moest worden geraadpleegd om een eensluidend advies uit te brengen²⁶, een omstandig rapport op waarin alle argumenten ten gunste van optie 2 werden uiteengezet. Daarbij verwees ze naar het al gevoerde overleg, naar de principeadviezen van de KCML en naar de processen-verbaal van de vergaderingen van het begeleidingscomité. De kans dat op die basis een vergunning zou worden afgeleverd, was zo goed als nihil. De bouwheer besefte dit en probeerde zijn project nog aan te passen alvorens het dossier verder werd behandeld.

In dit stadium werd een door de bouwheer bestelde museologische studie aan de administratie overgemaakt.²⁷ De auteurs stelden dat het perfect mogelijk was de binnenplaats om te vormen tot een tentoonstellingsruimte, op voorwaarde dat ze zou worden geklimatiseerd en dat de glazen koepel zou worden uitgerust met hoogwaardig glas (anti-uv), eventueel aangevuld met vitrinekasten met een zonneweringssysteem en een mobiele 'tunnel' om de kwetsbaarste werken te beschermen. Maar in feite wilde de eigenaar deze grote tentoonstellingsruimte af en toe ook voor meer polyvalente functies kunnen gebruiken. Om met die wens rekening te houden stelde het comité toen voor de glazen koepel niet langer te schrappen maar hem kleiner te maken, met een oppervlakte die werd bepaald door de lengte van de derde salon van nr. 73. Hij zou met de stallen worden verbonden via de bouw van een kleine, één travee brede verbindingsvleugel. Op die manier zou de binnenplaats afmetingen krijgen die bij de schaal van haar directe omgeving aansloten en konden de bouw- en exploi-

Het comité stelde toen voor de glazen koepel niet langer te schrappen maar hem kleiner te maken.

tatiekosten worden gedrukt. Daarnaast maakte dit deel de volledige restauratie van de stallen met hun dak mogelijk, zodat de typologie van het ensemble kon worden bewaard: een herenhuis bestaande uit verscheidene vleugels gelegen rond een binnenplaats, afgesloten door de arcade van een achtergebouw. Het comité overwoog eveneens de mogelijkheid om de stallen met één verdieping te verhogen, naar het voorbeeld van het Egmontpaleis ter hoogte van de Passage de Milan²⁸ (afb. 10). De KCML steunde het principe van deze verkleinde glazen koepel officieel in haar advies van 10 augustus 2005.

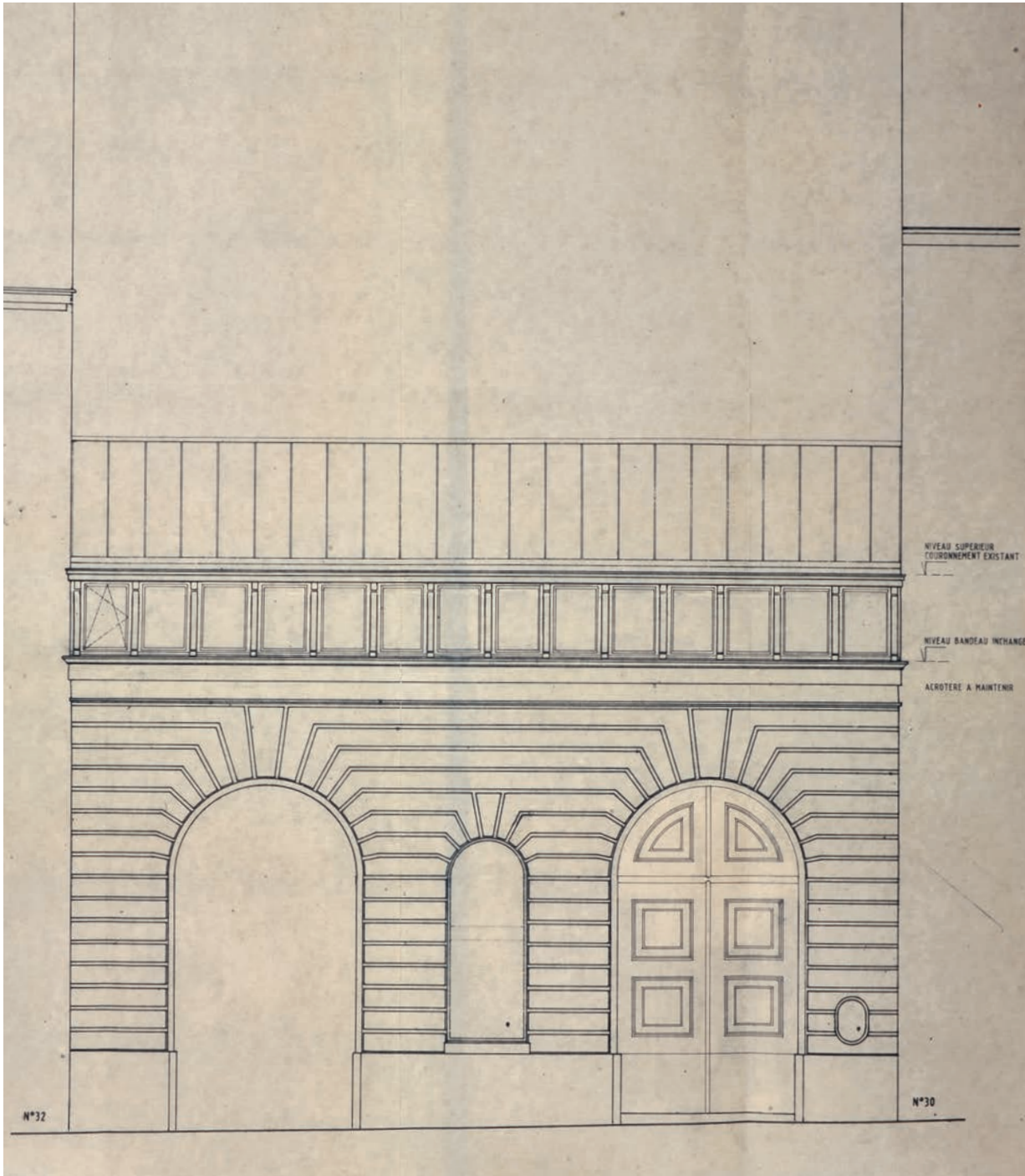
Op die basis werd op 28 februari 2006 een nieuwe unieke vergunningsaanvraag ingediend. Ze betrof de inrichting van een Belgisch Museum van de Vrijmetselarij op de volledige

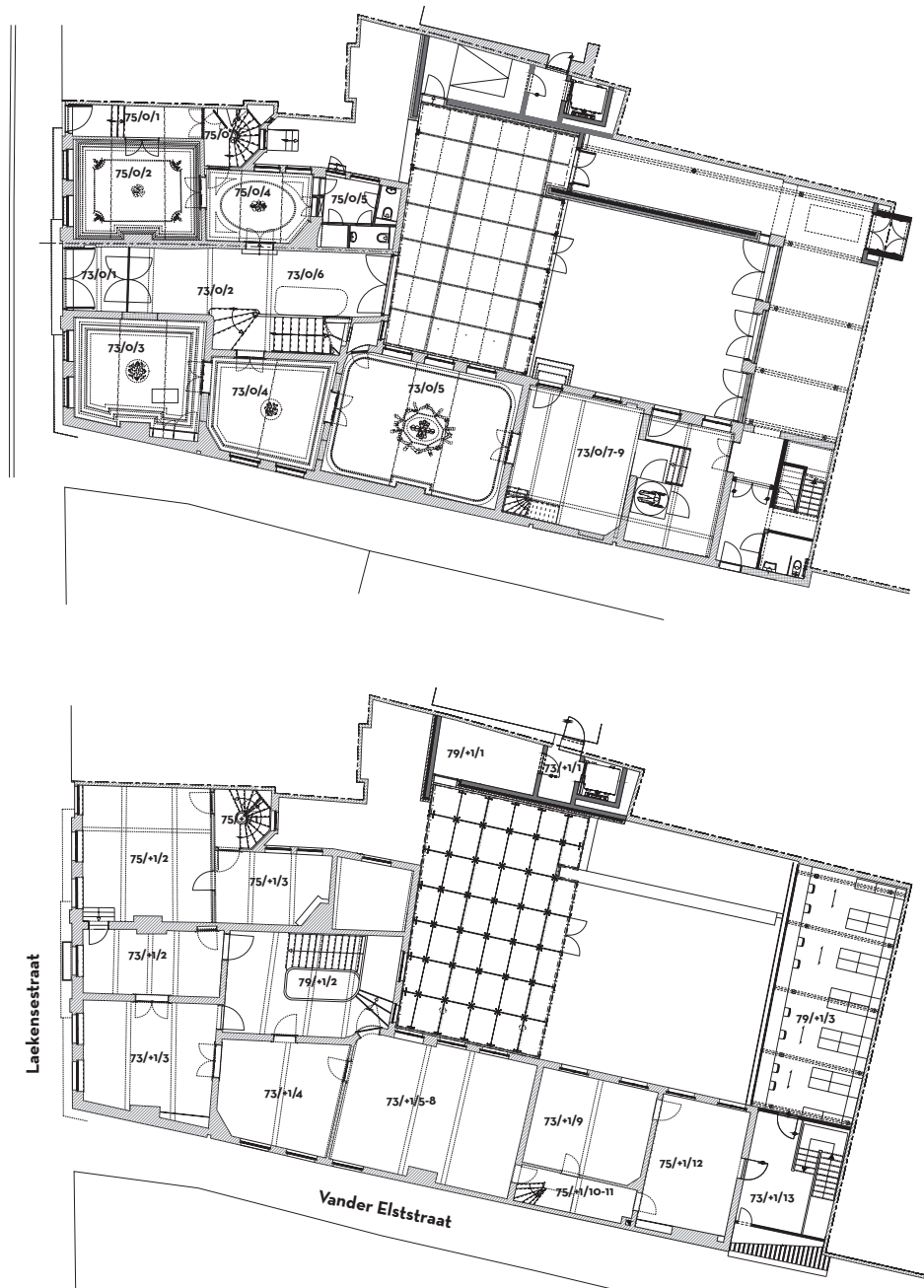
benedenverdieping van Hôtel Dewez, de installatie van kantoren van het Grootoosten van België op de eerste verdieping en de vestiging van het Madoc op de hogere verdiepingen van de te herbouwen stallen. Steunend op het rapport van de DML bracht de KCML op 24 mei 2006 voor deze aanvraag een 'eensluidend gunstig advies onder voorbehoud' uit. Ze merkte als positief element op dat het museumparcours zich over de gehele benedenverdieping uitstrekte. Het onthaal bevond zich in de tweede salon van nr. 75 (75/0/4) en was toegankelijk via een nieuwe muuropening in de koetsdoorgang. Van daaruit zou de bezoeker naar de ruimte onder de glazen koepel gaan en dan, via de nieuwe vleugel aangebouwd tegen de gemeenschappelijke muur van nr. 79, naar de stallen en de salons op de benedenverdieping van nr. 73. Hun inrichting, die uit het einde van de 18de eeuw stamde, hun indeling, hun verhoudingen en de rijkdom van hun afwerking waren door voorafgaande studies aan het licht gebracht. De technische installaties bevonden zich in de hogere bouwvleugels van de nieuwe uitbreidingen.

Het voorbehoud van de KCML betrof hoofdzakelijk de afwerking, waarvan de voorstudies voor de restauratie toen nog niet afgerond waren. Om de problemen die tijdens de hele duur van de werkzaamheden zouden opduiken zo doeltreffend mogelijk aan te pakken, stelde de KCML voor langer een beroep te doen op het begeleidingscomité. De KCML betreunde evenwel dat de kubusvorm van de 'verkleinde' glazen koepel niet was geëvolueerd. Ze was het niet eens met de bouw van een tweede sas in de koetsdoorgang, noch met de bouw van het grote dakvlak op het bijgebouw aan de Vander Elststraat, dat ze liever op een traditionelere manier gerestaureerd zag. Ze merkte op dat het nuttig zou zijn de bouw van de galerij boven

Afb. 10

Opstand van de hoofdgevel van de *Passage de Milan*, bekleed door een galerij ontworpen door de architecten Br. Libois en D. Lelubre, archief DML, TR 356 (1995 © Br. Libois en D. Lelubre).

Afb. 11a en 11b

Plannen van de benedenverdieping en van de eerste verdieping gevoegd bij de bouwvergunning die werd afgeleverd in 2007 (© Art & Build).

de stallen te vereenvoudigen. Tot slot adviseerde ze om versterkingsarmaturen in koolstofvezel te plaatsen om de muur van de koetsdoorgang te verstevigen. Met betrekking tot het voorbehoud van de KCML werd de aanvragers verzocht een reeks gewijzigde plannen in te dienen in uitvoering van artikel 191 van het BWRO. Verwijzend naar de aldus ingediende aanvullingen werd de unieke vergunning op 9 mei 2007 afgeleverd; deze stelde wel als voorwaarde dat men rekening moest houden met het voorbehoud dat de KCML in haar eensluitend advies had uitgebracht (afb. 11a, 11b). Een dag later legde de regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest het bedrag van de gewestelijke tussenkomst in de restauratiekosten vast op € 2.039.774,32.²⁹

DE WERKZAAMHEDEN (2008-2011)

De werken werden toevertrouwd aan de firma Colen, die al in 2004 de eerste stabiliteitsmaatregelen had genomen (afb. 12). De werken gingen officieel van start op 21 december 2007, met een uitvoeringstermijn die aanvankelijk op

vierhonderd werkdagen werd geschat. Al gauw stak echter een hele reeks onvoorziene omstandigheden de kop op. Die waren voornamelijk te wijten aan de onvolledige omschrijving van de werkzaamheden voor de interieurafwerking³⁰, maar ook aan aanpassingen van het oorspronkelijke programma die de aanvragers wensten; zo werden alle kapconstructies gerenoveerd, terwijl daar aanvankelijk niets van was gepland. De eigenaars beslisten om voor de nog niet uitgevoerde interventies een nieuwe unieke bouwvergunning aan te vragen. Deze aanvraag werd veel sneller behandeld dan de eerste vergunning omdat de principes voor de interventies al waren vastgelegd. De KCML bracht tijdens de zitting van 18 maart 2009 een eensluitend gunstig advies uit; de unieke vergunning werd afgeleverd op 6 mei 2009 en de subsidies ten bedrage van € 713.904,17³¹ werden toegekend bij besluit van 14 mei 2009. Zowel de aanvrager als de DML werden bijgestaan door een quantity surveyor³², die de voortgangsstaten die de aannemer elke maand uitbracht en de vereffening van de facturen en de subsidies moest controleren. Wegens het voorbehoud geformuleerd in haar

eensluitend advies en het feit dat de stratigrafische studies nog niet waren voltooid toen het eerste vergunningsaanvraagdossier was ingediend, werd de KCML tijdens de hele duur van de werken regelmatig geraadpleegd. Ze moest zich bijvoorbeeld uitspreken over punten die nog niet volledig waren vastgelegd toen de aanvraag voor een unieke vergunning werd ingediend, of over de ontdekkingen die tijdens de werkzaamheden werden gedaan.

Wat de restauratie van de afwerking in de salons op de benedenverdieping betreft, maakten Anne-Sophie Augustyniak, conservator-restaurator bij het KIK, en Françoise Boelens, architecte bij de DML, een synthese van de studies; daarbij probeerden ze voorrang te geven aan de interventies toegeschreven aan L.-B. Dewez en aan de restauratie van de meest gedocumenteerde, de meest coherente en de belangrijkste decors, uiteraard in overeenstemming met het programma van de bouwheer. Zo leek het hun weinig redelijk de restauratie uit te voeren van het prachtige behang met arabesken uit het einde van de 18de eeuw, afkomstig uit de salon op de eerste verdieping (75/1/3), die

Afb. 12

Enkele leden van de teams van aannemersbedrijf Colen en onderaannemers (© Colen).

Afb. 13a en 13b

Kamer 73/+1/3 vóór de werken
in september 1993. Op de
schoorsteen ziet men het
behang met arabesken dat uit
1775-1780 zou stammen
(© KIK-IRPA, Brussel).

Dezelfde kamer na restauratie;
de muren zijn nu met
monochroom papier bekleed
(2011 © KIK-IRPA, Brussel).

uiteindelijk een kitchenette zou worden (afb 13a, 13b). Overwegende dat nr. 73 en 75 voor privégebruik zouden worden bestemd - hoofdzakelijk kantoren - en dat de verschillende elementen waaruit de decors van de salons bestonden hetzij geen onderlinge samenhang vertoonden (bijzonder mooi behang uit de 18de eeuw tegenover houtwerk en schoorsteenmantels uit de 19de eeuw), hetzij weinig verrijkend waren voor de bewoners (19de-eeuws behang met vaagelijk neogotische palmen in grijze of bruine tinten), werd beslist de oude afwerkingen niet te restaureren maar hun typologie wel op te nemen in een eigentijds repertoire. De oude decors op de benedenverdieping, waar zich het circuit voor de museumbezoekers bevond, waren daarentegen betrekkelijk coherent en ook weelderiger: plafonds met rozetten, motiefschilderijen, behang van bij Réveillon³³,... Hier werd in de eerste plaats gedacht aan het herstel in een historische staat³⁴ volgens een zo strak mogelijke methodologie, zonder echter het esthetische uit het oog te verliezen.

Het valt op te merken dat sommige geplande werken waarover tijdens de voorbereidingsfase eindeloos was overlegd uiteindelijk bijzonder vlot werden uitgevoerd. De definitieve versterking van de gemeenschappelijke muur die ter hoogte van de koetsdoorgang tussen nr. 73 en 75 verschoven was, werd meteen aan het begin van de werkzaamheden uitgevoerd en nam slechts enkele dagen in beslag. Over de hele hoogte aan één zijde van de muur werden met de slijpschijf ondiepe sleuven (5,5 cm) voor glasvezelstangen gemaakt. De operatie verliep in twee opeenvolgende fases en zonder enig incident. De muur werd nadien opnieuw bepleisterd zodat er niets meer te merken is van de ingreep. Er was ook lang gediscussieerd over het type gevelbekleding: sommigen gaven de voorkeur aan bekalken, om de verschillende materialen die door de eeuwen heen waren gebruikt te laten zien; anderen stelden een gladde kalkbepleistering voor, die beter aansloot bij het hogere aanzien van een herenhuis. Het was die laatste optie die het haalde. De gevels aan de binnensplaats werden op die manier behandeld

Afb. 14

Het transport in situ van het dak van de glazen koepel dat werd geprefabriceerd in de werkplaatsen van aannemersbedrijf Colen (© Colen).

en werden voorzien van nieuwe ramen gemaakt op basis van een eind-18de-eeuws model dat ter plaatse was gerecupereerd; er spreekt opnieuw een ordonnantie uit die men nauwelijks kon vermoeden achter de bouwvallige staat waarin het gebouw zich vóór de werkzaamheden bevond.³⁵

Na zeven jaar van discussies rezen opnieuw problemen rond de vorm van de glazen koepel zoals die uiteindelijk was goedgekeurd. Bij de aanbesteding bleek immers dat deze vorm veel duurder was dan andere varianten die door de inschrijvers werden voorgesteld. Die waren weliswaar makkelijker te bouwen, met gebruik van gestandaardiseerde profielen, en ze waren ook goedkoper, maar ze voldeden niet aan de vereiste criteria omdat men ze niet kon aanpassen aan de trapezoïdale vorm die moest worden overdekt. Aangezien deze alternatieven vanuit architecturaal oogpunt helemaal niet overtuigend waren, werd beslist op diverse andere posten te besparen om een budget vrij te maken dat voldoende groot was voor de bouw van de glazen koepel in de versie die iedereen wenste. De zaak kreeg nog een staartje toen het bedrijf dat het octrooi bezat failliet ging net vóór de bestelling werd geplaatst. Uiteindelijk nam algemeen aannemer Colen deze werken zelf over: hij bevestigde de structurelementen aan de scharnierogen, waardoor een geheel in de gewenste afmetingen kon worden gemaakt – hiervoor deed hij een beroep op een siersmid. Zo is de glazen koepel werkelijk een uniek object geworden (afb 14).

CONCLUSIES

Dankzij de bescherming van Hôtel Dewez als geheel kon de overheid het project voor de herbestemming en restauratie van dit privécomplex op een coherente en geïntegreerde manier benaderen. Via de krachtenbundeling van de KCML en de DML kon elk van de geplande ingrepen in de constructies en in de onbebouwde ruimten worden geëvalueerd en gemeten naar zowel hun interne samenhang als hun integratie met de andere interventies. De volledigheid van de voorstudies die ter plaatse werden uitgevoerd en waartoe de DML zelf opdracht had gegeven, was bepalend voor het eindresultaat. Uit deze zowel systematische als synoptische benadering ontstond aldus een harmonieuze en evenwichtige dialoog tussen de behandeling van de beschermde gebouwen, het ontwerp van de nieuwe gebouwen en de inrichting van de open ruimten.

Zoals we hebben gezien, nam de uitwerking van het definitieve project een tiental jaar in beslag. Deze lange ontwikkelingsperiode was aan twee factoren te wijten. Enerzijds vereiste de heel beperkte kennis van de details van de erfgoedwaarde van het complex op het moment van de bescherming een indrukwekkende reeks interdisciplinaire voorstudies³⁶ van de oude afwerkingen in de salons en van de evolutie van de bebouwing. Deze studies werden geleid door de DML, zodat de directie alles onder controle kon houden en de studies kon sturen volgens de prioriteiten gedicteerd door de evolutie van het project. Anderzijds werd de snelle uitwerking van het project ook afgeremd door

het geruime tijd onzekere en wisselende karakter van het programma. Verscheidene functies of technische installaties die op een of ander moment ter sprake kwamen, zijn uiteindelijk niet uitgevoerd: een boekenwinkel, een cafetaria, een conciërgewoning, twee liften, enzovoort. Daarnaast stelden verschillende functies bijzonder architecturale moeilijkheden die een lange en langzame uitwerking vereisten. Tussen deze twee parallelle dynamieken ontstond overigens een kruisbestuiving: sommige opties in het project werden bepaald door de erfgoedkundige ontdekkingen uit de studies, terwijl specifieke studies werden verricht om in te spelen op de bouwkundige keuzen die het project voorstelde. Ten slotte valt op te merken dat de gedachtewisselingen tussen de aanvragers, bijgestaan door hun architecten, en de gewestelijke diensten talrijk, rijk, soms moeilijk maar uiteindelijk vruchtbaar waren. Samen streefden ze naar eensgezindheid over de omvang van de transformaties die het beschermde complex diende te ondergaan om er zowel het behoud als de herbestemming van te verzekeren. Zo evolueerde het project van een krachtige maar erfgoedkundig zware interventie naar een doelgerichte restauratie van de beschermde salons, gekoppeld aan nieuwe voorzieningen die zijn aangepast aan het reeds bestaande kader.

We willen deze lange kroniek³⁷ graag afronden met een dankbetuiging aan Marcel Celis, die zich van 1988 tot 2010 onverdroten inzette om het beschermingsvoorstel voor Hôtel Dewez uit te werken en de restauratiewerken op te volgen, nu eens als secretaris, dan weer als lid van de KCML.

NOTEN

1. Deze historische gegevens zijn ondertussen al deels achterhaald en werden aanzienlijk herzien door recentere studies die in deze publicatie worden voorgesteld.

2. Dit gebouw is eveneens beschermd, maar dan gedeeltelijk, bij K.B. van 8 augustus 1988. De beschermde delen zijn de inkom, de hal, het trapenhuis, de grote, middelgrote en kleine tempels en het dak van de maçonnieke tempel.

3. Ze waren niet alleen. Ook de ramen in de laatste bouwlaag van de achtergevel aan het binnenplaatsje op nr. 75 (tegenover de gemeenschappelijke muur met nr. 77), het raamwerk van het trapenhuis op nr. 75, behalve dat van de zolder en de twee ramen van lokaal 73/1/4 zouden uit de 18de eeuw stammen. Zie: GLATIGNY, J.-A., *Hôtel Dewez (XVI-17e siècle): étude structurelle et technique des menuiseries*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2004.

4. Deze vloer, waarvan de latten een identieke, vrij kleine doorsnede hebben (12 cm), bedekt een oudere, deels bewaarde vloer in een hoek bij de schoorsteen, die nadien opnieuw is bedekt met 21 tot 26 cm brede planken.

5. NORMAN, A., *Étude historique de l'hôtel Dewez. Rue de Laeken 73/75*, 1995.

6. Omdat het gebouw beschermd was, was het verkrijgen van een eensluidend voorafgaand advies van de KCML verplicht in uitvoering van artikel 27, § 4 van de ordonnantie van 4 maart 1993 inzake het behoud van het onroerend erfgoed. 'Eensluidend' betekent dat de overheid die het advies aflevert wel strenger mag zijn dan de KCML, maar niet minder streng. Het ging om de eerste reglementering inzake het onroerend erfgoed die de Brusselse Hoofdstedelijke Regering aannam. De ordonnantie van 4 maart 1993 verving de wet van 7 augustus 1931 inzake het behoud van de monumenten en landschappen; ze werd op haar beurt vervangen door het Brussels Wetboek voor Ruimtelijke Ordening (BWRO), dat op 5 juni

2004 van kracht werd en dat daarnaast ook stedenbouwkundige aangelegenheden regelt.

7. De beslissing werd uitgevoerd in toepassing van het besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering van 30 mei 1996 tot vaststelling van de voorwaarden voor het toekennen van een subsidie aan een privaatrechtelijke persoon voor werken tot behoud van een beschermd goed. Artikel 9 bepaalt twee subsidiepercentages: 40% voor de onderhoudswerken en 25% voor de restauratiewerken, verhoogd tot 40% in een aantal gevallen, met name als het beschermd goed onbewoond is, zoals voor Hôtel Dewez het geval was.

8. Omdat dit project enkel de restauratie van de buitengevel beoogde, werd helaas geen aandacht geschonken aan de openingssystemen binnenin: de deurknoppen zijn vandaag nog altijd in pvc!

9. DECROLY, M., THEYSKENS, J.-Fr., *Bruxelles, rue de Laeken, 73-75. Maison de l'architecte de Wez. Rapport des sondages de la façade avant*, 1997. Deze twee conservators-restaurateurs brachten aan het licht dat een kalkbepleistering de uniform lichtgrijs beschilderde gevel bedekte (vlakke tinten en gebeeldhouwde motieven), wellicht met olieverf, terwijl de onderbouw zwart was beschilderd, net als het ijzerwerk. DECROLY, M., *Bruxelles, rue de Laeken, 73-75. Maison de l'architecte de Wez. Rapport complémentaire sur les couleurs des grilles*, 1998. DECROLY, M., *Bruxelles, rue de Laeken, 73-75. Maison de l'architecte de Wez. Rapport des sondages complémentaires de la façade avant*, 1998.

10. Toen de vloer werd gedemonteerd, bleek dat het metselwerk van de gevel aan de binnenzijde was voorzien op de ligger. Op die plaats waren de bakstenen immers niet gebroken en hadden ze zelfs al een eerste pleisterlaag gekregen. L.-B. Dewez wou de hoofdgevel dus niet perse laten samenvallen met de interne indeling. De oorspronkelijke indeling werd tijdens de algemene restauratiewerken hersteld.

11. Een bescheidener versie van dit museum bestond al in twee salons op nr. 79 van de Lakensestraat. Het Grootosten van België (GOB), een federatie van vrijmetselaarslogen, en de ermee verbonden vzw's bezitten verscheidene percelen die grenzen aan die van Hôtel Dewez: nr. 77 en 79 van deze straat en nr. 15 en 17 van de Vander Elststraat.

12. VAN EENHOOGHE, D., *Huis Dewez, Lakensestraat 73, Brussel. Archeologisch onderzoek: verslag*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu, Bestuur voor Monumenten en Landschappen, Afdeling Archeologie, 1989.

13. NUYTEN, D., *Carnet de relevés*, uittreksel uit de masterproef K.U.L. - Faculteit Toegepaste Wetenschappen - C.C.H.T.B., Centre d'Études pour la Conservation du Patrimoine architectural et urbain R. Lemaire, 1995-1996. NUYTEN, D., *L'hôtel Dewez. Lakensestraat 73-75 1000 Bruxelles. Bindingsplan*, uittreksel uit de masterproef K.U.L. - Faculteit Toegepaste Wetenschappen - C.C.H.T.B., Centre d'Études pour la Conservation du Patrimoine architectural et urbain R. Lemaire, 1995-1996. NUYTEN, D., *L'hôtel Dewez. Lakensestraat 73-75 1000 Bruxelles. Étude historique du bâtiment: analyse des matériaux (la substance historique) et de la pathologie*, 2001. NUYTEN, D., *L'hôtel Dewez. Rue de Laeken 73-75 1000 Bruxelles. Analyse historique du bâtiment: état des lieux*, 2001.

14. De archeologische en historische studies hadden toen nog niet aangetoond dat dit trapenhuis tot de overblijfselen behoorde die specifiek aan de interventies uit de 18de eeuw konden worden toegeschreven (zie verder).

15. Het KIK is een federale wetenschappelijke instelling belast met de studie, het behoud en de valorisatie van het Belgische kunstpatrimonium. Het werd in 1948 opgericht en verenigt kunsthistorici, scheikundigen en natuurkundigen, restaurateurs en fotografen. Het heeft drie afdelingen (Documentatie, Conservatie-Restauratie en Laboratoria), die samenwerken met het oog op een gevarieerde en allesomvattende benadering van de kunstwerken.

16. De KCML stelde onder meer voor om in Hôtel Dewez zelf geen archiefkasten te plaatsen, omdat het gebouw dit technisch niet aankan, en om ze onder te brengen in een nieuwe vleugel aangebouwd tegen de gemeenschappelijke muur van nr. 79 van de Lakensestraat. De KCML was ook van mening dat de geplande bouwwerken op de binnenplaats en de volledige overdekking ervan de interpretatie van de typologie van de binnenplaats en de bijgebouwen zouden verstoren, alsook het uitzicht en de structuur van de gevels. De architecturale monumentaliteit van deze eigentijdse ingreep zou de harmonie van het geheel schaden, en de eruit voortvloeiende afmetingen zouden op een onaanzienbare manier wedijveren met die van het beschermde gebouw.

17. EECKHOUT, J., *Rapport dendrochronologique. L'hôtel Dewez (Bruxelles)*, Dendrochronologielaboratorium, Université de Liège, 2004, p. 5.

18. ART & BUILD, SA Pirnay, *Rénovation de l'hôtel Dewez. Travaux conservatoires et sondages préalables*, 2002.

19. ART & BUILD, SA PIRNAY, *Rénovation de l'hôtel Dewez. Travaux conservatoires et sondages préalables*, 2003.

20. Zie het artikel van A. Degraeve.

21. SOSNOWSKA, Ph., *Maison Dewez: étude du rez-de-chaussée du n° 73*, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 2004.

22. AUGUSTYNIAC A.-S., WAILLIEZ, W., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur originale des intérieurs*. Dewez I : rez-de-chaussée du n° 75 rue de Laeken, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2002.

WAILLIEZ, W., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur originale des intérieurs : 2e phase*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2003.

DE CLERCQ, C., Tant, A., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur de l'entrée cochère*. Dewez III, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2003.

WAILLIEZ, W., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique des finitions originales des intérieurs : DEWEZ IV*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2003.

AUGUSTYNIAC A.-S., WAILLIEZ, W., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur originale des intérieurs*. Dewez V : 73 rue de Laeken, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2004.

GLATIGNY, J.-A., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude structurelle et technique des menuiseries*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2004.

23. Hij haalt volgende voorbeelden aan: het Erasmushuis in Anderlecht, Huis Van Buuren in Ukkel, het Huis der Kunsten en Huis Autrique in Schaarbeek, het Wiertzmuuseum in Elsene, Hotel Hannon in Sint-Gillis, het Rubenshuis in Antwerpen, het huis van Sir John Soane in Londen, het Maison André in Nancy, het Museum Willet-Holthuizen in Amsterdam, het Musée V. Hugo en het Musée de la Vie Romantique in Parijs, Robbie House in Chicago,...

24. In uitvoering van artikel 10, § 2, 1° ("het gebouw bevindt zich in sterk vervallen en verlaten staat sinds ten minste 1 januari 2000") van het besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering van 30 april 2003 tot vaststelling van de voorwaarden voor het toekennen van een subsidie voor werken tot behoud van

een beschermd goed.

25. Het Brussels Wetboek voor Ruimtelijke Ordening (BWRO), dat van kracht werd op 5 juni 2004, voerde een unieke vergunning inzake stedenbouw en erfgoed in (zie art. 175, 3° en 177).

26. In uitvoering van artikel 177, § 2 van het BWRO.

27. COOPARCH-R.U., *Le Musée belge de la Franc-Maçonnerie. Programmation et réflexions muséales à propos de l'installation du musée dans l'ancien hôtel Dewez rue de Laeken, 73 - 75 à 1000 Bruxelles*, 2005.

28. De Passage de Milan, gelegen aan de Waterloolaan 30-31 in Brussel, vormt de portiek en toegang tot het Egmontpark. Ze omvat de voormalige stallen van het Egmontpaleis, die in 1830-1832 door Tilman-François Suys (1783-1861) werden gebouwd. De portiek is als monument beschermd en het geheel gevormd door de portiek en de toegang tot het Egmontpark is beschermd bij besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Executieve van 11 september 1992. De verbouwing werd in 1994-1995 uitgevoerd voor rekening van de Franse Gemeenschap van België ten gunste van het *Institut Supérieur pour l'Étude du Langage Plastique* (ISELP) door het *Atelier d'Architecture, de Restauration et d'Art Urbain*, Brigitte Libois en Daniel Lelubre.

29. De berekeningswijze van de subsidies wordt bepaald door het besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering van 30 april 2003 tot vaststelling van de voorwaarden voor het toekennen van een subsidie voor werken tot behoud van een beschermd goed. Artikel 10, § 2, 1° bepaalt het subsidiepercentage op 80% voor een reeks werken opgesomd in artikel 2 (samengevat: de werken voor onderhoud, behoud, restauratie en restitutie). Het totale bedrag voor de werken beliep € 2.775.904,94 (excl. btw en zonder de herziening voor de laattijdige uitvoering van de werken); dat van de door de DML subsidieerbare werken € 1.805.404,85 (excl. btw) (zonder rekening te houden met de werken voor verbouwingen en

de verbetering van het comfort); dat van de voorstudies € 66.139,29 (excl. btw); dat van de erelonen van de architecten, berekend op basis van de vroegere deontologische norm nr. 2 die de schalen vastlegt voor de architectenerelonen vastgesteld door de Orde van Architecten, € 221.217,51 (excl. btw) (12,50% van het bedrag van de werken); dat van de erelonen van de veiligheids- en gezondheidscoördinator € 14.443,24 (excl. btw) (forfaitair bepaald op 0,8% van het bedrag van de werken). Het besluit werd op 10 mei 2007 getekend.

30. Voor deze opdracht wonen de architecten het advies in van een ploeg van restaurateurs, het atelier Conservart.

31. Het totale bedrag van de supplementen beliep € 904.146,69 (excl. btw); dat van de door de DML subsidieerbare supplementen € 644.374,39 (excl. btw); dat van de erelonen van de architecten, berekend op de vroegere deontologische norm nr. 2, € 87.974,93 (excl. btw) (13,65% van het bedrag van de werken); dat van de erelonen van de veiligheids- en gezondheidscoördinator € 515,00 (excl. btw) (forfaitair vastgesteld op 0,8% van het bedrag van de werken). Dit besluit werd getekend door de minister-president belast met Monumenten en Landschappen, Ch. Picqué.

32. In dit kader deed de aanvrager een beroep op Michel Plumier bij MDA Consulting, terwijl de DML het advies inwon van Mirella Franchitti en Christian Brodbeck via Advisers.

33. Jean-Baptiste Réveillon (1725-1811) runde al sinds 1753 een vermaarde zaak in Engels behang in Parijs; hij ontwikkelde onder meer het vlokwolbehangsel en verwierf in 1784 de titel '*Manufacture Royale*'. De gebeurtenissen van 1789 gaven de doodsteek aan zijn activiteiten.

34. Zie de artikelen van A. Degraeve, Ph. Sosnowska, A.-S. Augustyniak en W. Wailliez, M.-Chr. Claes., L. Van Dijk en Fr. Tourneur.

35. In deze context zou het een goede zaak zijn mocht de centrale dakkapel die werd verwijderd bij de restauratie van de bedaking onmiddellijk na de aankoop, tijdens een latere fase opnieuw worden geplaatst. Het zou de compositie van de gevel in kwestie ten goede komen.

36. Naast de architecten en de ingenieurs (stabiliteit en speciale technieken) werkten er ook nog conservators-restaurateurs van kunstwerken in verschillende disciplines, historici, licentiaten in de kunstgeschiedenis en de archeologie, archeologen en wetenschappers mee.

37. Op persoonlijke titel wenst de auteur van deze tekst A.-S. Augustyniak, M. Franchitti, J.-L. Mazy, J.-Fr. Ruelle, Ph. Sosnowska, Ph. Van Halteren, A. Van Loo en N. Wouters oprecht te danken voor hun gewaardeerde hulp en hun eindeloze geduld.

BIBLIOGRAFIE

AUGUSTYNIAK, A.-S., WAILLIEZ, W., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur originale des intérieurs. Dewez I: rez-de-chaussée du n° 75 rue de Laeken*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2002.

AUGUSTYNIAK, A.-S., WAILLIEZ, W., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur originale des intérieurs. Dewez V: 73 rue de Laeken*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2004.

AUGUSTYNIAK, A.-S., WAILLIEZ, W., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de décors peints. Dewez VII: 73 rue de Laeken*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2004.

BERTRAND, CHR., VAN DIJCK, L., *Bruxelles. Rue de Laeken 73-75. Hôtel Dewez. Étude préalable à la restauration des peintures murales*, Conservart, 2008.

DE CLERCQ, C., JOB, E., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique des finitions originales des intérieurs: Dewez VIII*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2005.

DE CLERCQ, C., TANT, A., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur de l'entrée cochère. Dewez III*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2003.

DECROLY, M., THEYSKENS, J.-Fr., *Bruxelles, rue de Laeken, 73-75. Maison de l'architecte de Wez. Rapport des sondages de la façade avant*, 1997.

DUQUENNE, X., *L'hôtel Dewez à Bruxelles*, werkdocument, 2002.

EECKHOUT J., *Rapport d'analyse dendrochronologique. L'hôtel Dewez (Bruxelles)*, Université de Liège, Laboratoire de dendrochronologie, 2004.

GLATIGNY, J.-A., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude structurelle et technique des menuiseries*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2004.

MULS, B., *Rapport de traitement. Dégagement et*

renforcement de papiers peints provenant de l'hôtel Dewez (75, rue de Laeken, 1000 Bruxelles) (75, rez-de-chaussée, salon à rue, trumeau entre fenêtres), Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2007.

NORMAN, A., *Étude historique de l'hôtel Dewez. Rue de Laeken 73/75*, 1995.

NUYTEN, D., *Carnet de relevés. Uittreksel uit de masterproef*, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Toegepaste Wetenschappen-C.C.H.T.B., Centre d'Études pour la Conservation du Patrimoine architectural et urbain R. Lemaire, 1995-1996.

NUYTEN, D., *L'hôtel Dewez. Rue de Laeken 73-75*, 1000 Bruxelles. Bindingsplan. Uittreksel uit de masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Toegepaste Wetenschappen-C.C.H.T.B., Centre d'Études pour la Conservation du Patrimoine architectural et urbain R. Lemaire, 1995-1996.

NUYTEN, D., *L'hôtel Dewez. Rue de Laeken 73-75. Étude historique du bâtiment: analyse des matériaux (la substance historique) et de la pathologie*, 2001.

NUYTEN, D., *L'hôtel Dewez - rue de Laeken 73/75 à 1000 Bruxelles. Analyse historique du bâtiment: état des lieux*, 2001.

RICH, M. et al., *Hôtel Dewez. Analyse d'enduits*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2004.

RICH, M., *Hôtel Dewez 2e partie. Analyse d'enduits*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2005.

SEGEBARTH, I., *Rapport de travail. Dégagement, dépose et renforcement de papiers peints appartenant à la Maison Dewez (Bruxelles) (73, 1er étage, salons à rue et central)*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2007.

SEGEBARTH, I., *Rapport de travail. Dégagement, dépose et renforcement de papiers peints appartenant à la Maison Dewez (Bruxelles) (73, rez-de-chaussée, salon à rue, porte de placard)*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2007.

SMETS, N., *Pré-étude des papiers peints à l'hôtel Dewez situé aux 73-75 rue de Laeken à 1000 Bruxelles. Rapport définitif*, 2004.

SMETS, N., *Étude d'une partie des papiers peints à l'hôtel Dewez situé aux 73-75 rue de Laeken à 1000 Bruxelles. Rapport définitif*, 2006.

SOSNOWSKA, Ph., *Maison Dewez (BR-45), 73 et 75 rue de Laeken 1000 Bruxelles. Résultats partiels des premières investigations (phase I 20/04/2004 - 03/05-2004)*, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 2004.

SOSNOWSKA, Ph., *Maison Dewez: étude du rez-de-chaussée du n° 73*, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 2004.

SOSNOWSKA, Ph., BÉRU, P., *Maison Dewez: étude complémentaire du n°75. Rez-de-chaussée et premier étage*, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 2007.

SOSNOWSKA, Ph., *Maison Dewez. Étude archéologique du bâti. Synthèse*, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 2009.

TOURNEUR, Fr., *Approche des cheminées marbrières de "l'hôtel Dewez" à Bruxelles*, Pierres et marbres de Wallonie ASBL, 2007.

VAN EENHOOGHE, D., *Huis Dewez. Lakensestraat 73, Brussels. Archeologisch onderzoek: verslag*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu, Bestuur voor Monumenten en Landschappen, Afdeling Archeologie, 1989.

WAILLIEZ, W., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur originale des intérieurs: 2e phase*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2003.

WAILLIEZ, W., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique des finitions originales des intérieurs: DEWEZ IV*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2003.

Trials and tribulations of a restoration (1995-2011)

Since it was nearby the buildings it occupied, in 1986-1987, the Grand Orient of Belgium bought the Hôtel Dewez, unoccupied at that date and fully listed shortly afterwards. The study of the work to restore and repurpose these buildings followed a long, troubled and circuitous path: the administrative procedures were complicated by the fact that the project was divided into several phases, the two architectural firms, the consultation of the Royal Commission on Monuments and Sites which delivered opinions ranging from "firm refusal" to "accepted with reservations", an appeal to a steering committee, etc. However, they all displayed amazing tenacity which enabled them to overcome countless stumbling blocks: the work was finally carried out in 2008-2011 in a very professional manner, effectively combining a contemporary project with the enhancement of a neo-classical heritage site.

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Françoise Boelens, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Cecilia Paredes en Brigitte Vander Bruggen, met de medewerking van Anne-Sophie Walazyc voor het kabinet van Charles Picqué, minister-president, belast met Monumenten en Landschappen.

SECRETARIAAT

Cindy De Brandt en Linda Evens

COÖRDINATIE PRODUCTIE

Koen de Visscher

REDACTIE

Dossier: Anne-Sophie Augustyniak, Françoise Boelens, Marie-Christine Claes, Ann Degraeve, Emmanuelle Dubuisson, Philippe Sosnowska, Francis Tourneur, Stephan Van Bellingen, Linda Van Dijck, Wivine Wailliez

Plus: Ann Degraeve, Catherine Leclercq, Cecilia Paredes, Lazlo Samogyi

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Eric Tack

NALEZING

Harry Lelièvre, Mia Verstraete en de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Jean-Marc Klinkert & Julien Samani
www.supersimple.be

DRUK

Dereume Printing

MET DANK AAN

Anne-Sophie Augustyniak, Laetitia Carlier, Philippe Charlier, Julie Coppens, Hilde De Clerck, Florence Doneux, Christian Feuillaux, Emmanuelle Job, Frank Langenaken, Jean-François Ruelle, Jana Sanyova, Marcel Vanhulst, Hugues Van de Walle, Nicolas Wouters, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK), Belgisch museum van de vrijmetserij.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Directie Monumenten en Landschappen, CCN - Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

FOTO OMSLAG

Hôtel Dewez, eretrap met ijzeren leuning, voor de restauratie (© KIK-IRPA, Brussel).

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM - Archives d'Architecture Moderne
AR - Algemeen Rijksarchief
ARB - Académie royale de Belgique
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
KMGK - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
MBHG - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2012/6860/15

Cette revue paraît également en Français sous le titre BRUXELLES PATRIMOINES